

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Naar het land van de 'koppensnellers' de Indische reis van Ida Pfeiffer

Honings, R.A.M.

Citation

Honings, R. A. M. (2023). Naar het land van de 'koppensnellers': de Indische reis van Ida Pfeiffer. *Accolade*, 41, 40-53. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4253449>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4253449>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Old English Style in 'Wen.

D. H. Thompson
1872

NAAR HET LAND VAN DE 'KOPPENSNELLERS'

De Indische reis van Ida Pfeiffer

RICK HONINGS

Even beroemd als Captain Cook, dat zou de Oostenrijkse ontdekkingsreizigster Ida Pfeiffer (1797-1858) zijn geworden als ze geen vrouw was geweest.¹ Dat beweerde althans de Engelse schrijver William Henry Davenport Adams vijftientig jaar na haar dood in zijn boek *Celebrated women travellers of the nineteenth century* (1883).² In haar tijd was Pfeiffer wereldberoemd. In een periode dat het voor vrouwen ongebruikelijk was om alleen te reizen, bezocht zij grote delen van de wereld, van Amerika tot India en van Scandinavië tot Madagaskar. In totaal legde ze 240.000 kilometer af over zee en 32.000 over land. Pfeiffer reisde niet vanwege haar werk of met een religieus motief, maar gedreven door haar ontembare *Wanderlust*.³ Dat ze onderweg naturalia verzamelde en hiermee een bijdrage leverde aan de wetenschap van haar tijd, was voor haar bijzaak. Wel kwam ze erdoor in contact met de Duitse natuurvorser Alexander von Humboldt en kreeg ze erelidmaatschappen aangeboden van verschillende internationale genootschappen.

Ida Pfeiffer in reiskostuum. Litho Adolph Dauthage, uit het modetijdschrift Die Wiener Elegante (februari 1856). Collectie Naturhistorische Museum Wien

41

Pfeiffer werd in 1797 in Wenen geboren als Ida Laura Reyer.⁴ Als kind droeg ze het liefst jongenskleren en speelde ze met jongensspullen. In 1819 maakte ze kennis met Mark Anton Pfeiffer, een advocaat uit het Galicische Lemberg (nu: Lviv, Oekraïne), die meer dan twintig jaar ouder was dan zij. Een jaar later trouwden ze. Niet lang na de bruiloft raakte Pfeiffer in verwachting en in 1821 beviel ze van een zoontje. Een jaar later volgde een dochtertje, dat korte tijd later overleed. In 1824 werd nog een jongen geboren.

Pfeiffers langgekoesterde wens om verre reizen te maken kon door de zorg voor haar kinderen niet worden vervuld, maar in 1842, toen haar zonen volwassen waren en haar man was overleden, stond niets haar meer in de weg om op pad te gaan. Via Constantinopel reisde ze naar Jeruzalem. In 1843 publiceerde ze haar eerste boek, *Reise einer Wienerin in das Heilige Land*. Daarna trok ze zes maanden lang door IJsland en Scandinavië, waarover ze in 1846 *Reise nach dem skandinavischen Norden und der Insel Island* publiceerde. Datzelfde jaar begon ze aan haar eerste wereldreis, die twee jaar zou duren en haar naar Brazilië, Chili, China, Singapore, Ceylon (Sri Lanka), India, Perzië, Rusland en Griekenland bracht. Dat leidde tot de publicatie van haar werk *Eine Frau fährt um die Welt* (1850).

ONDOORDRINGBARE WOUDEN EN WILDERNISSEN

Na terugkeer hield Pfeiffer het thuis niet lang uit. Daarom begon ze in 1851 aan haar tweede wereldreis. Die reis beschreef ze in het boek *Meine zweite Weltreise* (1856), dat datzelfde jaar in het Nederlands werd vertaald.⁵ Tijdens haar omzwervingen kwam Pfeiffer ook in Nederlands-Indië terecht. Via de Kaap reisde ze naar Singapore, van waaruit ze zich naar Serawak op Borneo begaf, waar James Brooke als *white radja* de scepter zwaaide.⁶ Ze trok door 'ondoordringbare wouden en wildernissen' de binnenlanden van Borneo in en kwam zo in gebieden waar nog nooit een Europese vrouw was geweest.

Van Borneo reisde ze naar Batavia, waar ze in mei 1852 arriveerde. Op Java bezocht ze ook Buitenzorg en Bandoeng. Intussen was bij haar de wens ontstaan om naar Sumatra te gaan. Op 8 juli begaf ze zich naar Padang, vastbesloten om de 'Batakkers' te gaan zien. In oktober reisde ze terug naar Java. Na een kort oponthoud in Batavia vertrok Pfeiffer naar Semarang en vervolgens naar Magelang, Jogjakarta en *Soerabaja*. Daarna maakte ze zich gereed om naar het eiland Celebes te gaan. Op 14 december reisde ze richting Makassar, maar omdat het in het regenseizoen niet mogelijk was Celebes te verkennen, nam ze eerst een kijkje op de Molukken. Ten slotte begaf Pfeiffer zich naar Noord-Celebes. Vanwege haar zwakke gezondheid was ze echter genoodzaakt terug te keren naar Java.

Begin juli 1853 nam Pfeiffer met een 'weemoedig gevoel' afscheid van Nederlands-Indië, waar ze niet alleen een grootse, 'wondervolle natuur' had aanschouwd, maar ook nieuwe volkeren had leren kennen, die haar ondanks de gevaren 'zeer genotrijke en belangrijke waarnemingen' hadden opgeleverd.

Onder de Nederlanders had ze naar eigen zeggen goede mensen ontmoet, die haar met raad en daad hadden bijgestaan: 'Zoo lang ik leef zullen de indrukken dezer schoone reis zoo min uit mijn geheugen worden gewischt, als de herinneringen aan de voorkomendheid en ware gastvrijheid der Nederlanders'.⁷

In 1856 ondernam Pfeiffer haar laatste reis, naar Mauritius en Madagaskar. Weer hield ze onderweg een dagboek bij, maar de publicatie van haar *Reise nach Madagaskar* (1861) heeft ze zelf niet meer meegemaakt. Pfeiffer overleed op 27 oktober 1858 op eenen-zestigjarige leeftijd aan leverkanker. Haar laatste rustplaats vond ze op het St. Marienfriedhof in Wenen. Vele jaren na haar dood, in 1892, werden haar overblijfselen overgebracht naar het Wiener Zentralfriedhof, waar de wereldreizigster een eregraf kreeg.

*Ida Pfeiffer met vlindernetje op een gevaarlijke bamboebrug op Borneo.
Uit: Ida Pfeiffer, Meine zweite Weltreise (1856). Collectie Universitaire
Bibliotheken Leiden*

EEN VROUWELIJKE VON HUMBOLDT

Pfeiffer was een van de eerste Europese vrouwen die ongechaperonneerd door Indië reisde en daarover schreef. In totaal verbleef ze er achttien maanden. Ze behoort hiermee tot de vroegste witte vrouwelijke auteurs die over de kolonie schreven. In die jaren woonden er nog maar weinig Europese vrouwen. Tot halverwege de negentiende eeuw werd de komst van Europese vrouwen naar Indië door de regering niet aangemoedigd. Het gevolg van die politiek was dat veel Nederlanders in de kolonie zich met een *njai* 'behielpen'. De Europese vrouwen in Indië verbleven doorgaans op één plaats, veelal in Batavia. In brieven aan familie beschreven ze soms wel hun reis *naar* Indië, maar daar bleef het bij. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw zouden de eerste Nederlandse vrouwen de Indische archipel gaan

verkennen. Als Europese vrouw reizend door Indië was Pfeiffer haar tijd dus enkele decennia vooruit.

In haar werk onderstreept Pfeiffer dat ze geen literaire aspiraties had: ze wilde slechts op 'onopgesmukte wijze' vertellen wat ze gezien en meegemaakt had.⁸ Deze bescheidenheidstopos komen we in deze jaren ook tegen in de werken van vrouwelijke auteurs die geen verre reizen maakten. Naar aanleiding van de Nederlandse vertaling van haar reisverhaal merkte de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* op dat Pfeiffer bij het trotseren van moeilijkheden een 'geestkracht en onverzettelijke wil' aan de dag legde die men zelfs bij mannen maar zelden aantrof. Maar tegelijkertijd gaf zij er volgens hem door haar bescheidenheid blijk van dat ze het 'echt vrouwelijke in de vrouw' hoogschatte. Daarom prees de criticus haar reisverhaal aan als aangename en nuttige lectuur. Deze opmerkingen zijn veelzeggend. Pfeiffers besluit om in haar eentje op reis te gaan was een overschrijding van de sociale norm en een schending van het negentiende-eeuwse vrouwelijkheidsideaal, volgens welke de vrouw in de eerste plaats een huiselijke taak had. Door op reis te gaan betrad Pfeiffer als vrouw een domein dat aan mannen was voorbehouden. Niet voor niets spiegelde zij zich aan Alexander von Humboldt.⁹ Hoe verhiel Pfeiffer zich in de beschrijving van haar Indische reis tot het dominante mannelijke narratief?

EEN VOORKEUR VOOR GEVAAR

In Indië kwam Pfeiffer, zoals gezegd, terecht in woeste, nog niet of nauwelijks door Europeanen in kaart gebrachte, gebieden en sliep ze te midden van inheemse bevolkingsgroepen. Ze baande zich een weg door oerwouden en waadde door verraderlijke moerassen. Een keer viel ze zelfs van een bamboebrug in een moeras, waar ze tot haar schouders in wegzonk. Haar begeleiders hadden de grootste moeite om haar te bevrijden.¹⁰ Geen wonder dat ze zich genoodzaakt zag haar kleding en schoeisel aan deze omstandigheden aan te passen. In haar werk presen-

teert Pfeiffer zich als een vrouw die zich totaal niet om haar uiterlijk bekommerde. Daarin wijkt ze af van de meeste van haar reizende seksegenoten.¹¹ Al droeg ze zelfs in de binnenlanden van Borneo en Sumatra nog een rok, haar uiterlijk was sterk masculien:

Ik had [...] eene zeer doelmatige, eenvoudige kleeding. Ik droeg eene korte broek, die mij tot aan de knieën reikte, een rok en een kabaai. De rok kwam mij wel tot aan de enkels, doch ik schortte hem gedurende den marsch op, en liet hem eerst weder zakken, wanneer onze dagreis ten einde was. Op mijn hoofd had ik een uitmuntenden bamboeshoed van het eiland Bali, ondoordringbaar voor regen en zonneschijn. Om tegen den zonnesteek geheel beveiligd te wezen, legde ik daarenboven op mijn bloote hoofd een stuk banana-blad. Wat mijn voetbekleedsel betreft, moest ik van kousen en soms ook van schoenen afzien, daar de weg dikwijls door poelen en moerasen liep. Wie dergelijke reizen doet, moet even zoo gekleed wezen als een inboorling.¹²

Masculien is ook de nadruk die Pfeiffer in haar werk legt op het feit dat ze zich keer op keer in levensgevaarlijke situaties begaf. Het begon al in de omgeving van Kaapstad, waar ze met haar vlindernet op zoek ging naar bijzondere naturalia. Toen ze op een dag een slang gevangen had, werd ze plotseling belaagd door twee zwarte vrouwen, die haar uitscholden, bespuugden en haar een tovenares noemden, die ze van kant wilden maken. Gelukkig schoot een toevallige voorbijganger Pfeiffer te hulp.

Op Borneo, waar de wegen slecht waren, had Pfeiffer geen tijd om van de uitzichten te genieten uit angst om in een afgrond te vallen. Soms waren de paden zo glibberig dat er niets anders op zat dan haar schoenen uit te trekken en met blote voeten naar beneden te klauteren. In haar reisverhaal beklemtoont Pfeiffer herhaaldelijk dat ze bereid was dingen te doen die geen enkele man durfde.

Onbevreesd begaf ze zich onder de 'inboorlingen' en 'wilden', al

wist ze dat er op Borneo 'koppensnellers' actief waren. Met afgrijzen zag Pfeiffer tientallen schedels aan een draad hangen, de oogkassen gevuld met schelpen. Een van de stammen toonde haar hoe het onthoofden in zijn werk ging: 'Zij houwen de koppen zoo netjes van den romp af, dat slechts eene zeer geoefende hand zoo iets doen kan. De hersens worden met een lepel uit het achterhoofd geschept en weggeworpen'. Bang was Pfeiffer echter niet voor 'zulke dolle liefhebbers van kop-afhakken'.¹³

Ook op Sumatra zocht Pfeiffer het gevaar op. Ze had gehoord dat de 'Batakkers' bekendstonden als 'kannibalen'. In 1833 waren er twee zendelingen vermoord en opgegeten. Daarom adviseerde iedereen haar om haar leven niet in de waagschaal te stellen en toch vooral in de veilige, door de Nederlanders bestuurde gebieden te blijven. Maar ze luisterde niet: in juli 1852 trok ze vanuit Padang de wildernis in.

Op een keer werd Pfeiffer in een Sumatraans dorp staande gehouden door een tachtigtal gewapende mannen, die er vreselijk woest uitzagen. Ze kwamen schreeuwend en tierend op haar af, zodat ze het ergste vreesde, maar ze verloor geen moment haar tegenwoordigheid van geest en ging rustig op een steen zitten. Daarop verschenen enkele *radja's*, die haar duidelijk maakten dat ze haar zouden doodslaan en opeten als ze niet wegging: 'Hunne woorden verstond ik niet; maar hunne gebarentaal liet mij geen twijfel over; want zij wezen met een mes naar mijnen hals, met hunne tanden naar mijne armen, en bewogen hunne kinnebakken [onderkaken], als of zij den mond reeds vol van mijn vleesch hadden'. Pfeiffer realiseerde zich dat zij hen uit lijfsbehoud aan het lachen moest maken, 'want de wilden zijn even als de kinderen'. Ze stond op, tikte de eerste de beste man op de schouder en zei glimlachend, half in het Maleis en half in het Bataks tegen hem: 'Hoor eens, mannetje! Gij, zie ik wel, zult geen vrouw doodmaken en opeten, en het minst eene vrouw zoo oud als ik; want dat taaije vleesch zou u wat al te zwaar in de maag vallen'.¹⁴

Die opmerking miste haar uitwerking niet. De mannen proestten het uit: 'Mijne onbevreesdheid, mijn vertrouwen beviel hun; ik had de zaak gewonnen'. Ze verzekerden Pfeiffer dat er nog nooit een

Europeaan bij hen was gekomen die ze niet hadden opgegeten. Pas achteraf realiseerde zij zich dat haar leven aan een zijden draad had gehangen.¹⁵

EEN VROUWELIJKE BLIK

Pfeiffers ogenschijnlijke onbevreesdheid die in haar reisverhaal tot uiting komt, sluit aan bij het negentiende-eeuwse masculiene helden- en avonturen narratief. Toch zijn er in Pfeiffers tekst ook passages te vinden die hier nadrukkelijk van afwijken. Zo geeft zij meermalen aan hoe vermoeid en uitgeput ze onderweg was ('Mijn trots liet echter niet toe, deze zwakheid te bekennen'). Daarnaast klaagt ze regelmatig over pijn. Haar voeten zaten als gevolg van het lopen door stekelig gras vol wonden en waren 'van de dorens doorstoken'. Elke avond liet ze 'inlanders' de splinters uit haar voeten halen. Het deed zoveel pijn dat ze vreesde de volgende morgen niet verder te kunnen.¹⁶ Bovendien beklemt toont Pfeiffer op verschillende momenten dat ze, ondanks haar schijnbare onbevreesdheid, soms wel degelijk bang was. Op een dag zag ze op Borneo hoe 'koppensnellers' met enkele vers afgehakte hoofden in hun dorp terugkeerden. 's Nachts werden die in het vuur gehangen:

De uitgedroogde schedels, die bij den vrij hevigen togt tegen elkander klapperden, – de onbeschrijflijke, verstikkende stank, die de te branden hangende kop verspreidde, – het gezigt der lieden, die nog geheel en al in zenuwachtige opgewektheid verkeerden, en vol drift, met harde stappen, rondom mijn leger heen liepen, toen reeds alle vuur uit was – dit alles maakte dat er voor mij aan slaap niet te denken viel. Langer kon ik niet blijven liggen, en opstaan durfde ik toch ook niet. Ik ging derhalve overeind zitten, en meende ieder oogenblik het mes reeds aan mijne keel te voelen.¹⁷

Nadat Pfeiffer haar verblijf bij de 'koppensnellers' had overleefd, werd ze aan nieuwe gevaren blootgesteld. Op een keer moest ze een gammele, hoge en lange bamboebrug over een woeste rivier oversteken: 'Aan al mijn leden bevende, ging ik over deze brug; het bamboesriet danste onder mijne voeten, de leuning sidderde onder mijne handen, en duizelingwekkend was de blik, dien ik op den ruischenden stroom beneden mij wierp'.¹⁸

Op een dag zag ze zich geconfronteerd met een 'tooneel dat voorzeker den hardvochtigsten man met vrees vervuld zou hebben'. Ze voer in een bootje over een rivier toen ze 'honderd wilden, met hooge, smalle schilden, en met parangs [messen] in de handen' opmerkte. Ze schreeuwden en maakten vreselijke gebaren naar haar: 'Het hart beefde mij in het lijf; doch het was te laat om terug te keeren'. Pfeiffer dacht dat haar laatste uur had geslagen, maar het bleek om een welkomstritueel te gaan. 'Wie ooit den dood werkelijk nabij was, die alleen kan zich een denkbeeld maken van den angst, welken ik heb uitgestaan', merkt Pfeiffer in haar tekst op. Tegenover de inheemsen liet ze daar echter niets van merken en toonde ze de 'grootste koelbloedigheid'. Dat was volgens haar het enige middel om deze 'wilden' achting in te boezemen.¹⁹ In haar gedrag stelde Pfeiffer zich dus op als een onbevreesde man, maar in haar reisverhaal durft ze haar angst en kwetsbaarheid te laten zien.

Ook afwijkend van de masculiene representatiewijze is Pfeiffers mededogen met dieren.²⁰ In 1852 reisde ze over de Postweg, die het oosten van Java met het westen verbond. Hoewel ze zich enthousiast betoonde over de weg en de snelheid waarmee ze zich kon verplaatsen, had ze te doen met de postpaarden die het rijtuig trokken. Zodra er een berg in zicht kwam, werden de dieren met zweepslagen en geschreeuw aangespoord om harder te lopen: 'Ik had zooveel medelijden met die dieren, dat het genot van de reis gedeeltelijk voor mij verloren ging'. Men verzekerde haar dat dit niet bedoeld was om de dieren te kwellen, maar om ervoor te zorgen dat ze niet halverwege een berg zouden stilstaan. Pfeiffer was ontsteld: 'Eene vereeniging tegen het mishandelen van dieren zou hier op hare plaats wezen'.²¹

Een Dajakker op Borneo.
Uit: Ida Pfeiffer, Meine zweite
Weltreise (1856). Collectie
Universitaire Bibliotheken
Leiden

Wat verder opvalt, is dat Pfeiffer meer dan mannen de nadruk legt op huiselijke zaken.²² Ongeacht of ze bij een inheemse vorst of bij een arm gezin overnachtte, telkens deelt Pfeiffer de lezer mee hoe de woningen eruitzagen en welke huisraad er te vinden was. Ze beoordeelt de woonomstandigheden van de inheemse bevolking vanuit het perspectief van een westerse, op orde en hygiëne gestelde huisvrouw. Het zal niet verbazen dat de inheemse bevolking meestal niet aan haar Europese maatstaven kon voldoen.

KRITIEK OP HET KOLONIALE SYSTEEM

Haar buitenstaanderpositie als Oostenrijkse én als vrouw gaf Pfeiffer de gelegenheid kritiek te uiten op het koloniale systeem. Zo zetten de ‘koppensnellers’ op Borneo haar aan het denken. In plaats van hen weg te zetten als barbaren, stelde ze zichzelf de vraag of de Europeanen veel beter waren: ‘Is niet ieder blad van onze geschiedenis vol van gruwelen, waarbij ook bij den ongevoeligsten mensch het haar te berge moet rijzen?’. Hadden westerlingen zich in de godsdienstoorlogen in voorgaande eeuwen, ten tijde van de Inquisitie of bij de verovering van Amerika, niet evenzeer van hun gewelddadigste kant laten zien? Had Napoleon niet het bloed van miljoenen mensen vergoten? ‘En zelfs in den jongsten tijd, terwijl wij misschien meer keurig en beschaafd zijn in den uitwendigen vorm, zijn wij daarom minder wreed?’. Volgens haar konden de zalen van de Europese paleizen gevuld worden met de hoofden die ‘ten offer’ waren gevallen aan de ‘heerschzuchtige en eergierige plannen’ van mannen.²³ Daarop barstte zij los in een tirade tegen de westerling die zich superieur durfde te voelen aan ‘onbeschaafde’ volkeren:

Waarlijk, ik verwonder mij, hoe een Europeaan het wagen durft ach en wee over wilden te roepen, die wel hunne vijanden ombrengen even als wij, maar aan wie het toch tot verontschuldiging kan strekken, dat beschaving en bovenal de Christelijke godsdienst hun vreemd is, die zachtmoedigheid en afschuw van bloedvergieten voorschrijven en prediken.²⁴

Tijdens haar verblijf in Indië verbaasde Pfeiffer zich erover hoe de Nederlanders de inheemse bevolking behandelden. Als ‘eenvoudige vrouw’, met ‘ontoereikende kennis’, kon en wilde Pfeiffer naar eigen zeggen niet oordelen over het ‘monopolie-stelsel’, het kolonialisme of de koloniale regeringswijze van de Nederlanders. Maar ze had wel een duidelijke visie op hoe men met andere mensen moest omgaan:

Naar mijne meening is iedere soort van dwang eene onregtvaardigheid, die nergens behoorde plaats te hebben. [...] Men kan mij niet in het hoofd praten, dat ooit eene regering een land in bezit heeft genomen met het menschlievend oogmerk om het volk gelukkig te maken. De eenige vraag was altijd: welk voordeel kan ik van het land en zijne bewoners trekken? Engeland tracht van zijne overzeesche bezittingen zoo veel te halen als het kan; de Spanjaarden, Franschen enz. doen even zoo; en natuurlijk maken de Nederlanders op den algemeenen regel geen uitzondering.²⁵

Pfeiffer was ervan overtuigd dat de bevolking te lijden had onder de Nederlandse overheersing, al speelde daarbij ook het inheemse systeem van herendiensten een rol.²⁶ Maar het waren de Nederlanders die de verantwoordelijkheid droegen voor de hongersnoden op Java. Vier jaar voor Multatuli uitte Pfeiffer al felle kritiek op dezelfde misstanden als hij. Omdat zij een vrouw was en niet voor het gouvernement werkte, kon ze zelfs een stap verder gaan in haar kritiek. Ze wees niet alleen op de misstanden die door het systeem veroorzaakt waren, maar verwierp zelfs het kolonialisme als zodanig. Naar aanleiding van wat Pfeiffer op haar reizen, niet alleen in Indië maar ook in andere landen buiten Europa had gezien, durfde ze te beweren 'dat het lot van zoodanige volken het gelukkigst was, die niet onder de heerschappij van de blanken zijn geraakt'.²⁷ Zij pleitte niet voor een beter en rechtvaardiger kolonialisme, maar keerde zich tegen het kolonialisme in het algemeen. Als een van de eerste westerse schrijvers verkondigde zij hiermee een antiekoloniale boodschap. Daarin was Pfeiffer haar tijd vooruit.

NOTEN

- 1 Dit artikel is gebaseerd op het hoofdstuk over Ida Pfeiffer in mijn *De ontdekking van Insulinde. Op reis in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2023).
- 2 W.H. Davenport Adams, *Celebrated women travellers of the nineteenth century* (Londen 1883), p. 216.
- 3 John van Wyhe, *Wanderlust. The amazing Ida Pfeiffer. The first female tourist* (Singapore 2019).
- 4 Over het leven van Ida Pfeiffer, zie Van Wyhe, *Wanderlust*; en Gabriele Habinger, *Eine Wiener Biedermeierdame erobert die Welt. Die Lebensgeschichte der Ida Pfeiffer (1797-1858)* (Wenen 2014, 4e dr.).
- 5 Ida Pfeiffer, *Mijne tweede reis rondom de wereld*, 2 dln. (Amsterdam 1856).
- 6 Vgl. Darja de Wever, 'De ongetemde reislust van Ida Pfeiffer. Ontdekkingsreis naar het hart van Borneo (1852)', in: *Indische Letteren* 30 (2015), p. 78-93.
- 7 Ida Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 2, p. 121-122.
- 8 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. v.
- 9 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 84.
- 10 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 94-95, 116.
- 11 Sara Mills, *Discourses of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism* (Londen 1991).
- 12 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 93.
- 13 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 75, 80.
- 14 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 256-257.
- 15 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 257, 261.
- 16 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 226, 240.
- 17 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 81.
- 18 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 120.
- 19 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 88-89.
- 20 Vergelijk Mills, *Discourses of difference*, p. 179.
- 21 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 177.
- 22 Vgl. Mary Louise Pratt, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation* (Londen/New York 2008, 2e dr.), p. 210; Mills, *Discourses of difference*, p. 98.
- 23 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 75-76.
- 24 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 1, p. 76.
- 25 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 2, p. 59-60.
- 26 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 2, p. 60-61.
- 27 Pfeiffer, *Mijne tweede reis*, dl. 2, p. 62.